

*Олена Олійник
(Київ, Україна)*

НАЦІОНАЛЬНО-РЕЛІГІЙНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПРОСТОРОВОЇ СТРУКТУРИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА ЛУЦЬКА ЯК ОСНОВА ЙОГО РЕГЕНЕРАЦІЇ

Історико-архітектурна спадщина міста Луцька давно стала об'єктом пильної уваги дослідників. Завдяки унікальній структурі ландшафту, лінійному розвитку міста, що «віддалялося» від стародавнього ядра, відносно невисоким темпами розвитку, – в історичному центрі Луцька збереглися безцінні пам'ятки давньоруської, литовської та польської культур, що дозволило віднести його до розряду історико-культурних заповідників. Основні пам'ятники архітектури міста та його містобудівний розвиток досить добре вивчені в ряді попередніх наукових і проектних робіт [1,4,5].

Однак, вигляд історичного ядра визначається не стільки одиничними унікальними об'єктами, скільки закономірностями побудови просторово-планувальної структури, що визначають її приналежність до того чи іншого просторового типу. Сукупність типологічних ознак формує «генетичний код» всієї просторової структури міста, його головну мелодію, яку доповнюють і аранжують індивідуальні особливості ландшафту, малюнок вулиць, стильові характеристики забудови і елементи міського середовища.

Різні елементи міської системи мають різний ступінь стійкості. Забудова історичного міста – найбільш рухливий його елемент – разом з тим, є акумулятором усталених ознак його своєрідності, фіксуючи розташування окремих будівель закономірності просторової організації міської системи в цілому і відтворюючи їх з дивовижною послідовністю крізь багато років. Таким чином, критерієм цінності окремих містобудівних елементів стає не тільки їх вік, але стійкість в процесі історичної еволюції міста.

Найбільш стійкими характеристиками будь-якої матеріальної системи є просторові закономірності її побудови. Так і містобудівна структура володіє найбільш загальними принципами просторової організації, що складають її суть, основу формування вигляду міста, а отже, і його регенерації. Просторово-планувальний тип структури міста визначається шляхом історико-генетичного аналізу розвитку міста від часу його заснування. В процесі еволюції визначаються стійкі зв'язки системи з зовнішнім середовищем та переважаючий різновид цих зв'язків. Системоутворюючим каркасом самої системи слугують закономірності її забудови.

Характер зовнішніх зв'язків системи обумовлював планувальний та об'ємно-просторовий розвиток міста, у вигляді переважаючих тенденцій розвитку та характеру візуального сприйняття історичної забудови. Ці тенденції виразно простежуються і зараз в сучасній структурі міста, для збереження індивідуального обличчя міста їх потрібно враховувати в довгострокових програмах реконструкції. Типологічні, стійкі риси доповнювались змінними індивідуальними чинниками, які не були визначальними при побудові всього міста, проте членували його територію на середовищні зони, в яких, в свою чергу, йшло подальше подрібнення архітектурно-художньої своєрідності забудови за стильовими та іншими ознаками.

Міста України історично сформувалися як багатонаціональні містобудівні утворення. Політичні, економічні й релігійні чинники, що обумовлювали постійну зміну влади, впливали також на прийоми містобудування, архітектурні стилі та об'ємно-просторове рішення будинків. Розташування України на перетині основних

торгових і міграційних шляхів між Сходом та Заходом, її тривале перебування у складі різних держав визначили ще з давніх часів поліетнічний характер населення та своєрідність архітектури, особливо в прикордонних регіонах.

Відомо, що ще за часів Руської землі, починаючи з V-IX століть, її політичні діячі підтримували тісні зв'язки з Хазарським каганатом, Візантією, Римською імперією та північними – Новгородським, Володимиро-Суздальським, а пізніше Московським князівствами. З Візантії запозичувались будівельне законодавство, архітектура і просторове рішення храмів. З Моравського князівства і з Середземномор'я струмували, через ранні витоки християнства, надбання іудейської та греко-римської культур. На Волині і Поділлі вірмени, що втікали з міст Криму і метрополії, з'являються ще в X-XII ст., а з XIV ст. литовські князі спеціально запрошують на поселення євреїв, вірмен і караїмів для поживлення торгівлі та ремесел; з цього часу вони стають корінним населенням. В Луцьку з XIII аж до XVI ст. жили русини, поляки, вірмени, татари, італійці, караїми та іудеї. Всі етно-конфесійні громади мали свої храми (1).

Народи, що переселялися на територію України з інших регіонів, несли з собою традиційну будівельну культуру, пов'язану з кліматичними, етнографічними та релігійними умовами метрополії. Не тільки архітектурно-конструктивний устрій будівель, а, головне, просторово-планувальна структура міста дуже різнилися в залежності від проживання тієї чи іншої національно-релігійної спільноти.

Після входження західних земель України до складу Польщі національно-релігійна диференціація територій закріплюється введенням самоуправління в межах кожної національної громади. Національні меншини, які досягали успіхів в торгівлі або сільському господарстві, звільнювались від податків, отримували права на додаткові щорічні ярмарки. Іудейські громади різних міст отримували привілей на самоуправління за межами основного міста. Вірмени мали окремі від поляків та русинів ринки. Така система управління містом закріплювалась в цю планувально-просторову структуру.

Території, що підлягали переплануванню за зводом законів Магдебурзького права, носили дещо уніфікований характер, пов'язаний з однаковою системою встановлення міських границь, фіксації ділянок, розмірами будинків. Проте некатоліцькі громади: євреї, караїми, татари, цигани, що створювали планувально відокремлені колонії, – мали іншу систему організації та нерегулярне планування. Прийняття унії обумовило специфічні перетворення в архітектурі і містобудівних структурах поселень: так, храми різних конфесій подекуди розміщувались відповідно до місця походження обряду по сторонах світу: храми західних християнських релігій – на заході, храми східного обряду – на сході.

Після приєднання України до Російської імперії на цій території поволі стираються сліди проживання національних громад, за винятком єврейських і подекуди – грецьких та німецьких; в архітектурі та містобудуванні переважають стилеві та регіональні, а не національні ознаки.

Проте в Луцьку і досі збереглися риси існуючих на його території різноманітних національних утворень – в архітектурі різноконфесійних храмів, у плануванні вулиць, е просторовій структурі і парцелярії кварталів, параметрах окремих будинків, масштабних співвідношеннях "будинок-ділянка" та їх чергуванні. На території міста протягом всієї історичної еволюції, крім зонування за функційними ознаками «кремль-торг-посад» або «середмістя-передмістя» існувало також зонування за національно-релігійними ознаками, що відокремлювало місця проживання окремих етнічних груп. При цьому кожна така зона мала внутрішнє функційне зонування: культовий центр, ремісничі та виробничі території, навчальні заклади, притулки, лікарні, їдальні та житлову забудову.

Архітектурно-конструктивні особливості окремих будівель, просторово-планувальна організація території, методи будівництва, що надавали неповторності

кожній з громад, в свою чергу, обумовлювались як об'єктивними чинниками (системою збору податків, кліматичними умовами, етнографічними та соціальними традиціями), так і ірраціональними, на перший погляд, причинами, тобто тими, що витікали з релігійних вимог і навіть з магічних культів.

Для народів Західної Європи, Римської імперії характерним було «лінійне» сприйняття часу та простору, однозначність історичних подій та їх прив'язка до місця й часу. Звідси витікала композиція міста, як «змішаного царства» (за О. Фрейзингським), що відображала в Ринковій площі символ чотирьохчастного богоспасаємого світу – «Град Божий», а костельна площа означала приналежність громади до католицької церкви. Наявність двох центрів свідчила про периферійне положення міста по відношенню до Риму. Коло укріплень втілювало міфологічні уявлення про ідею закінченості, єдності, вищої рівності.

Для слов'ян і Візантії характерним було багатомірне сприймання простору й часу. Природа, рельєф, місце для вибору міста і будинку мали магічне значення. Слов'янам взагалі було притаманне магічне злиття з природою, що, з одного боку, народжувало фаталізм, а з іншого – вселяло в людину віру в свої безмежні можливості по підкоренню природних сил. Містобудування у слов'ян, безперечно, теж належало до системи природних знань. Ландшафтне планування, яке сприймається іноді як недосконале, примітивне, насправді відповідало іншій, ніж у сучасної людини, системі світосприйняття. Простороутворення православних міст обумовлювалось прогляданням ландшафту між окремими будівлями (на Русі – «прозори», які йшли від візантійського законодавства «Про вид, що відкривається від будинку»), а вже потім – протипожежною безпекою [2,3]. Ось чому для православного давньоруського міста обов'язковий принцип роз'єднання об'єктів, що ніби плавають в природному оточенні.

Головною метою буття людини в іудаїзмі вважається навчання, безкінечне самопізнання, для цього використовували вчителів, наставників, тлумачів Тори. Кількість молитовних шкіл була дуже великою – по одній на кожні 20 будинків, що відображалось в планувальній структурі громади.

Принципові релігійні засади доповнювались етнографічними, національними особливостями: вірмени замість хрестів використовували плити-хачкари, розміщені біля церков та монастирів, дещо різнилася також структура житла.

Отже, середньовічний Луцьк був багатонаціональним містом з різними етнічними поселеннями, згрупованими на невеликій території, що мали чіткі межі. Крім представників різноманітних католицьких орденів (єзуїтів, домініканців, бригіток, шаріток), на території півострова проживали православні, вірмени, євреї, караїми та протестанти. Кожна з національно-релігійних громад займала конкретну територію навколо основної культової споруди, мала своє самоврядування та пов'язані з нею землі [1,4].

Характер просторової організації забудови залежав від національно-релігійного складу населення. Центрами та архітектурними домікантами таких громад були монастирі – уніатські і католицькі, костели, синагоги, вірменський костел, Кірха, православні церкви. Таке співіснування різних національних груп і диференціація забудови за просторовими характеристиками тривала аж до 1939 р. Найбільшу площу займали зони т.зв. «шляхетської» забудови разом з монастирськими комплексами, «магдебургської» торгової зони, Верхнього замку. Шляхетська забудова охоплювала територію, де розселялися багаті католики і православні поміщики, тут знаходилися основні культові споруди міста. За просторовими ознаками – це забудова садибного типу, великомасштабна, вільно розташована на ділянці з господарськими будівлями, стайнями і т.п. Розмір будинку близько 15х30 метрів; довжина ділянки до 70 метрів.

Забудова магдебурзького міста включає квартали, прилеглі до Ринкової площі, забудовані вузькими, щільно поставленими, витягнутими в глибину ділянки двоповерховими будинками торгово-ремісничої функції. Під будинками

розташовувалися 2-3х-ярусні підвали, які створювали особливе підземне місто з вулицями, переходами, виходами до річок і церков. Модуль забудови по фасаду – від 7,5 до 12 метрів, в глибину 30-40 метрів (ділянка).

Найбільш чисельною з некорінного населення була єврейська громада, що мала аж до другої світової війни 4 синагоги, шпиталі, притулки для бідних, безкоштовні їдальні, промислові підприємства. Житлова забудова на цій території була представлена характерними одноповерховими будинками, зблокованими по 4-5 в неправильні прямокутники, що займали майже всю територію крихітної ділянки.

Менш великими, але також локалізованими в межах декількох кварталів були вірменська, німецька і караїмська громади. На жаль, характер міського середовища цих останніх зон повністю змінений – всю територію займають садибні індивідуальні будинки міського або сільського типу, збереглися тільки провідні споруди.

Серед виділених зон поділяються ведучі – це Верхній замок, території монастирських комплексів, з прилеглою «шляхетською» забудовою, «магдебургська» забудова, – і підлеглі: це в основному території малоповерхової садибної забудови на периферії заповідника на місці колишніх єврейської, вірменської та протестантської громад, де збереглися тільки культові святині, позбавлені звичного оточення.

Середовищне зонування території, поєднане з охоронним зонуванням пам'яток, було покладено в основу концепції регенерації заповідника, розробленої в 1990 році під керівництвом автора та в концепцію Меж та режимів зон охорони Історико-культурного заповідника (НДПОД, 2016).

Методика середовищного зонування заснована на виявленні, збереженні і спадкоємному розвитку стійких принципів організації протягом всього періоду еволюції. На противагу минулим, заборонним методикам охорони, націленим на збереження окремих об'єктів, автором запропоновано програму комплексного гармонійного розвитку всього середовища заповідника на основі властивих йому закономірностей. Передбачено багаторівневу структуру заходів: від пропозицій щодо розвитку генерального плану міста до реконструкції окремих будівель; збереження відкритого характеру зовнішніх зв'язків, прозорого характеру забудови з ущільненнями уздовж торгових вулиць, відкритого характеру сприйняття доміант. У засади регенерації забудови покладено принципи побудови тієї релігійної громади, в межах якої локалізована дана забудова [4].

Типологічні ознаки мусять враховуватись на містобудівних стадіях проектування для визначення напрямків розвитку міста, встановлення охоронних зон, виділення історичної зони в місті, пропорціонування земельних ділянок та їх співвідношення та ін. При розробці об'ємних проектів забудови, крім типологічних середовищних характеристик зони, слід звертати увагу також на індивідуальні риси.

Маючи на меті реальне відродження України, ми не повинні розуміти його як національне відродження культури лише української частини населення. Українська культура, як культура будь-якої європейської держави, не обмежується культурою українців; вона значною мірою визначається культурними впливами різних етно-конфесійних громад, що постійно проживали на цій території і поруч з нею: росіян, євреїв, поляків, німців, вірмен, греків, татар, угорців, чехів та ін. [5].

ЛІТЕРАТУРА

1. Алферова Г.В. Русские города XVI-XVII веков. - М., 1989.
2. Олейник Е.П. Иерусалим в архитектуре и градостроительстве Украины.- В сб.: Теория та історія архітектури і містобудування: Зб.наук. праць Держ. наук.-досл. ін-ту теорії та іст. арх-ри і містобудув. – Вип. другий.– К.: НДІТІАМ, «Архітектура і престиж», 1998. – С. 83-93
3. Олійник О.П. Формоутворення просторової структури міст України під впливом національно-релігійних чинників // Досвід та перспективи розвитку міст України: Проблеми малих міст України.: Зб. наук. праць. – Вип.15. - К., КНУБА, Діпромісто, 2008. – С. 150-155.

4. Олена Олійник. Проблеми формування національної політики України щодо культурної спадщини. - *E-magazine: Heritage Conservation. Regional Network Journal. / EU funded project Regional Co-operation for Cultural Heritage Development. - Issue 2, 2013-01-31. (<http://www.rcchd.icomos.org.ge/?l=E&m=4-4&JID=2&AID=14&l2>)* – 4 стор.
5. Сингаївська. О. Містобудівна графіка. – К., НДІТІАМ, 1998. – С. 24.

УДК 72.03

Лариса Поліщук, Зеновій Федунків
(Івано-Франківськ, Україна)

МІСТОБУДІВНА СПАДЩИНА ІСТОРИЧНОГО МІСТА МИХАЛЬЧЕ XVII-XVIII СТ.

У період XVII-XVIII ст. Михальче формується, як місто-фортеця і досягає свого найбільшого розквіту. Збережена регулярна планувальна структура містечка прослідковується на сучасному етапі розвитку населеного пункту. Для збереження історичного середовища міста, його пам'яток періоду бароко, які перебувають під загрозою руйнування, необхідно розробити комплексну програму регенерації історичного середмістя.

Ключові слова: місто-фортеця, с. Михальче, об'ємно-розпланувальні елементи середмістя, система бастионних фортифікацій.

During the XVII-XVIII century Mykhalche formed as a fortress and reaches a peak. Stored regular town planning structure is traced at the current stage of the settlement. To preserve the historical environment of the city, its monuments Baroque period, need to develop a comprehensive program of regeneration of historic downtown.

Key words: fortress town, Mykhalche, space-planning elements of the downtown; the bastion fortification system.

Історичне містечко Михальче Городенківського району Івано-Франківської області розташоване на узвишші правого берега Дністра біля колишніх стратегічно важливих переправ Михальче – Устечко, Незвисько – Лука, Нижнів – Діброва; на торговому тракті із Покуття на Поділля. З південного сходу Михальче оточене глибоким яром колись повноводного струмка Білка, з півночі – крутими схилами річки Дністер. У структурі Галицької землі Речі Посполитої містечко було одним із важливих форпостів і входило до дністровської лінії оборони.

Михальче є одним з історичних міст Івано-Франківської області, яке з часом втратило статус міста, але зберігає риси, які є відображенням ренесансно-барокових містобудівних теорій Європи XVII-XVIII ст. і саме у цей період досягло свого найбільшого розквіту. Головні архітектурно-розпланувальні елементи (ринок, церква, костюл, замок, ділянки національних громад, фортифікації) формували цілісне середовище міста у XVII-XVIII ст., яке сьогодні частково втрачене. Між усіма об'єктами існували просторово-композиційні зв'язки, які прослідковуються і сьогодні. Містечко розташовувалось на похилому рельєфі і було оточене оборонними укріпленнями, у плані наближеними до квадрату. В центрі стояла квадратна ринкова площа. Південно-західний наріжний квартал утворювала територія костюлу, західний приринковий – територія церкви. Північно-східний наріжний квартал та половина східного приринкового – територія замку.

Мурований костюл архангела Михаїла, Станіслава і Катерини з дзвіницею у стилі бароко існує з 1750 р. (на місці попереднього дерев'яного тинькованого (1715)) [15, с. 148]; [19, с. 20]. Технічний стан – аварійний.

Церква Перенесення мощей святого Миколая, розташована посередині західного приринкового кварталу. На церковному подвір'ї збереглася мурована, квадратна у